

Mühazirə №10

Mövzu: Feilin qrammatik növ, tərz kateqoriyaları

Plan:

10.1. Feilin qrammatik növ kateqoriyası;

10.1.1. Məlum növ feillər;

10.1.2. Məchul növ feillər;

10.1.3. Qayıdış növ feillər;

10.1.4. Qarşılıq-müştərək növ feillər;

10.1.5. İcbar növ feillər;

10.2. Feilin tərz kateqoriyası.

10.1. Feilin qrammatik növ kateqoriyası

İş, hal, hərəkət obyekt ilə və həmin işi, hərəkəti icra edən subyekt ilə bağlı olur. Subyekt bəzən fəal, bəzən qeyri-fəal olur; bəzən işi müəyyən bir obyekt üzərində, bəzən də öz üzərində icra edir; bəzən iş bir neçə subyekt tərəfindən icra olunur. Bütün bunlar xüsusi şəkilçilər vasitəsilə feillərdə öz əksini tapır, bir sistem təşkil edir və birlikdə feil növ kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur.

Feillərdə növ müxtəlifliyi morfoloji yolla, müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə yaranır. Bəzən müxtəlif növlərin şəkilçiləri formaca fərqlənmədiyi kimi, bəzən bir neçə şəkilçi eyni bir növ mənasının yaranmasına səbəb olur. Odur ki feil növlərindən danışarkən təkcə şəkilçiyə əsaslanmaq olmaz. Feilin hansı növdə olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək üçün mənasına da diqqət yetirmək lazımdır.

Feilin məna növləri üzrə dəyişməsi onun təsirli və ya təsirsiz olmasından çox asılıdır və eyni zamanda növ dəyişikliyi feilin təsirli və təsirsiz olmasına təsir edir.

Feilin bir sıra məna növləri var. Məna növlərini subyektin fəaliyyətinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. Subyektə məlum və fəal olan feillər; 2. Subyektə qeyri-fəal olan feillər.

Birinci qrupa *məlum, qayıdış, qarşılıq, icbar növ*, ikinci qrupa *məchul növ* feillər daxildir.

10.1.1. Məlum növ feillər

Subyektə məlum və fəal olan feillərə *məlum növ feillər* deyilir.

Məlum növ feillərdə subyektin məlum olması onun (subyektin) cümlədə müstəqil söz şəklində iştirak etməsi demək deyildir. Cümlədə subyekt müstəqil söz şəklində iştirak etmədikdə də feil məlum olur. Məsələn: Dünənki hadisəni *eşitdi* – cümləsində subyekt (*O, Müxtar*) zahirdə olmadığı halda, *eşitdi* feili məlum hesab olunur; çünki istənilən zaman subyektini bu cümləyə əlavə etmək olar.

Məlum feillərin bir qismi təsirli, başqa bir qismi təsirsiz olur. Məlum feilin təsirli və təsirsiz olması obyektin cümlədə iştirak edib-etməməsindən və ya onu istənilən halda cümləyə daxil etməyin mümkün olub-olmamasından asılıdır. Cümlədə obyekt biləvasitə iştirak etmirsə, feil təsirlidirsə, müəyyən suallar vasitəsi ilə obyekt zahirə çıxarıla bilər. Feil təsirsiz olarsa, cümlədə obyektin iştirakı mümkün deyildir. Bu cür feillər heç bir obyekt tələb etmir. Cümlədə məlum feil olarsa, subyektlə feil məlum olur, obyektə ola da bilər, olmaya da bilər. Təsirsiz məlum feillərdə isə yalnız subyektlə feil olmalıdır, obyekt iştirak etməməlidir. Bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər özü-özlüyündə, yəni heç bir xüsusi növ şəkilçisi artırılmadığı vəziyyətdə məlum növ hesab olunur.

10.1.2. Məchul növ feillər

Subyektini qeyri-fəal olna feillərə *məchul növ feil* deyilir.

Məchul növ feillərdə işin kim tərəfindən icra olunduğu məlum olmur. Burada subyekt naməlum olduğundan obyekt onun rolunu ifa edir. Yəni obyekt subyektini əvəz edir.

Məchul növ feillərin kökü təsirli feil olur. Müvafiq şəkilçi qəbul etdikdən sonra həmin feillərin hamısı təsirsiz olur.

Feillərdə məchulluq məzmunu öz-özlüyündə meydana çıxmır. Bu, xüsusi şəkilçi əlamətlərlə yaradılır. Məlum feillər öz şəklini dəyişdirdikdən sonra məchulluq mənası mənası ifadə edə bilər. Bu şəkil dəyişikliyini də onu quruluşca düzəltmə feillər sırasına daxil etməyə imkan yaradır. Məchul feillər həm təsirli məlum feil köklərindən, həm də başqa nitq hissələrindən düzələn təsirli feillərdən əmələ gəlir. Məsələn:

1. *-il, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün* şəkilçiləri vasitəsi ilə təsirli məlum növ feillərdən əmələ gələnlər: *yazılmaq, göstərilmək, alınmaq, oxunmaq* və s.

2. *-la, -lə* şəkilçisi ilə başqa nitq hissələrindən düzələn məlum feillə *-n* şəkilçisini artırmaqla əmələ gələnlər: *bağ-la-n-maq, yağ-la-n-maq, pay-la-n-maq* və s.

10.1.3. Qayıdış növ feillər

İşin subyektin özünə tərəf yönəldiyini, öz üzərində icra olunduğunu bildirən feillərə *qayıdış növ feillər* deyilir.

Feilin bu növü işi görünlülə üzərində iş icra olunan əşyanın arasındakı münasibəti bildirir;burada subyekt eyni zamanda obyekt də əvəz edir.Başqa sözlə desək,subyekt eyni zamanda obyekt hesab olunur,işin icrası onun üzərinə düşür.Belə feillərin obyektini subyektin özündən xaricdə axtarmaq doğru deyildir.

Qayıdış növ feillər də xüsusi şəkilçilər vasitəsilə təsirli feillərdən əmələ gəlir və nəticədə təsirsiz feil olur.Bu növün şəkilçiləri aşağıdakılardır:

-in,-in,-un,-ün;-il,-il.-ul,-ül;-n :qızınmaq,daranmaq,görünmək,açılmaq,üzülmək və s.

10.1.4.Qarşılıq-müştərək növ feillər

İşin müxtəlif subyektlər tərəfindən qarşılıqlı-müştərək şəkildə icra olunduğunu bildiren feillərə *qarşılıq-müştərək növ feillər* deyilir.

Bu növdə də subyektin feilə qarşı münasibəti göstərilir;yəni burada da üzərində iş icra olunan obyekt olmur.İşin icrasında bir subyekt yox,bir neçə subyekt qarşılıqlı-müştərək iştirak edir.

Feilin bu növü də xüsusi şəkilçi əlamətlərlə meydana çıxır.

Qarşılıqlı-müştərək növün şəkli əlaməti *-ış,-iş,-uş,-üş;-aş,-əş,-ş* şəkilçilərindən ibarətdir.Məsələn:*yazışmaq,vuruşmaq,döyüşmək,tutaşmaq,doluşmaq,uçuşmaq,mələşmək* və s.

Qarşılıq-müştərək feilləri eyni növ feillər kimi xarakterizə edəcək cəhətlərlə yanaşı,bu növ feilləri qarşılıq və müştərək feillər deyə fərqləndirəcək cəhətlər də vardır.

Bu növ feillərin bir qismi təsirli,digərləri təsirsiz feildən düzəlir:*vur,yaz,döy* təsirli,*uç,mələ,qaç* təsirsiz feillər olub,*-ış,-iş,-uş,-üş;-aş,-əş,-ş* şəkilçilərini artırmaqla təsirsiz feilə çevrilir.

Yuxarıda göstərilən kökü təsirli feillərdən düzələn hərəkətin qarşılıqlı icrasını,təsirsizdən düzələn isə hərəkətin müştərək-birgə icra olunduğunu bildirir.

10.1.5.İcbar növ feillər

Subyektin tapşırığı,əmri,xahişi,göstərişi ilə işin ,hərəkətin başqasına icra etdirildiyinibildiren feillərə *icbar növ feillər* deyilir.

İcbar növü bildiren feillər təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq qalır.Feilin bu növündə işin icrası biləvasitə birinci subyektə aid olmur.İşi birinci subyektin ya xahişi,ya əmri,ya da tapşırığı ilə başqası icra edir;lakin işin həqiqi icraçısı subyekt kimi zahirə çıxma bilmir.

Feilin icbar növündə işi əmr edən yox, əmr olunan (ikinci bir iş görən) icra etməli olur ki, o da qeyri-fəal olduğundan vasitəli obyekt kimi meydana çıxır. Məsələn: *oxutdum, yazdırdı* kimi feilləri heç də danışan şəxs deyil, onun vasitəsilə başqa bir şəxs icra etməli olur və bu da obyekt kimi dərk edilir.

İcbar növ feillər bir sıra təsirli feillərə *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçisini əlavə etməklə düzəlir. Məsələn: *böldürmək, qazdırmaq, yazdırmaq, aldırmaq, düzdürmək* və s.

Təsirsiz feillərdən yaranan *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçili təsirli feillərə *-t* şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə də icbar növ feillər düzəlir: *qızdır-t-maq; güldür-t-mək, sındır-t-maq* və s.

10.2. Feilin tərz kateqoriyası

Tərz anlayışı altında işin, hərəkətin icra olunub qurtarması (*aldım, oxudum*), işin davamlılığı (*alırım, oxuyuram*), işin icrasına başlanmadığı (*alaram, oxuyaram*), işin icrasının birdəfəliliyi (*səpdim, diddim*), təkrarən icrası (*səpələdim, didələdim*), işin hala çevrilməsi (*dondu, donub qaldı*) və s. mənalar ifadə olunur.

Hal-hərəkətin icra olunub (və ya olunmaması) qurtarması, bitib-bitməməsi, başlanıb-başlanmaması tərz kateqoriyasının əsasını təşkil edir.

Feillərdə tərz mənası iki üsulla əmələ gəlir:

1. Morfoloji üsulla; 2. Sintaktik üsulla.

Morfoloji üsula tərz mənasının yaranması üçün *tərz şəkilçiləri* adlandırılan xüsusi şəkilçilərdən və zaman şəkilçilərindən istifadə olunur.

Zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunan işi icra olunub qurtarmasına, bitib-bitməməsinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. İşin icra olunub bitdiyini göstərənlər; 2. İşin bitmədiyini – davam etməkdə olduğunu və ya başlanmadığını göstərənlər.

Birinci qrup işin icra olunub bitdiyini göstərən tərz, *bitmiş tərz* adlanır: *yazdım, yazdı, yazmışsan, yazmışsın, yazmışsınız, yazmışmış* və s.

İkinci qrup işin icrasının başlandığını, lakin bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu və ya icrasına başlanmadığını göstərən tərz, *bitməmiş tərz* adlanır: *yazıram, yazırmışsan, yazardım, yazarmışsan, yazmaqdayam, yazmaqdayıq yazmaqda idiniz, yazmaqda imişsən; yazacağam, yazarsan, yazsın, yazmalıdır, yazasıdır, yaza, yazsalar* və s.

Bir sıra şəkilçilər hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə səbəb olur və hərəkətin sürəkliliyini, təkrar-təkrar, davamlı şəkildə icrasını bildirir.

Bu şəkilçilər bir neçə sözlə,bəzən bir-iki feillə işlənir.Bunlar mahiyyət etibarını ilə sözdüzəldici şəkilçilərdir:

-*ala,-ələ* şəkilçisi:*səpmək – səpələmək, didmək – didələmək,qovmaq – qovalamaq, ovmaq - ovalamaq* və s.

-*ın,-in,-un,-ün* şəkilçisi:*qaşmaq – qaşınmaq,döymək – döyünmək,çırpmaq – çırpınmaq,demək – deyirmək* və s.

-*ıx,-ik,-ux,-ük* şəkilçisi:*döymək – döyükmək,keyimək – keyikmək,bezmək – bezikmək* və s.

-*la,-lə* şəkilçisi:*tapdamaq – tapdalamaq,çalxamaq – çalxalamaq* və s.

-*ış,-iş* şəkilçisi:*dartmaq – dartışmaq,tutmaq – tutuşmaq,əzmək - əzişmək* və s.

-*ı,-i* şəkilçisi:*qazmaq – qazımaq,sürmək – sürümək* və s.

Sayca az olan bu şəkilçiləri qəbul edən sözlərdə də işin icra olunub qurtarması,bitib-bitməməsi zaman şəkilçiləri ilə müəyyənləşir.Məsələn:*qovladı* - bitmiş tərz;*qovlayır* – bitməmiş tərz.

Sintaktik üsulla tərz mənasının yaranması üçün analitik feillərdən istifadə edilir.-*ıb,-ib,-ub,-üb;-araq,-əmək;-a-a,-ə-ə* şəkilçili feli bağlama şəxsi feillə birləşərək analitik forma əmələ gətirir.

Feli bağlama + şəxsi feil tipli birləşmələrin ancaq bir qismi tərz birləşməsi yaradır:

1.Bayaqdan gözlənilən adam *gəlib çıxdı*.2.Əsgər yerindəcə *donub qaldı*.3.Elə bil,Əsmər öz yerində *quruyub qalmışdı*.4.O,bu sözdən sonra *duruxub qaldı*.5.Gözlərini bir nöqtəyə *dikib dururdu*.6.Divarların dibi boyunca yamyaşıl sarmaşığı kolu *uzanıb gedirdi*.(İ.M)

Əsas məna belə birləşmələrin birinci tərəfində olur,ikinci tərəf (şəxsi feil) isə köməkçi söz xarakteri daşıyır,yeni bir məna ifadə etmir,tərz mənası yaradır,sadəəcə olaraq işin hala çevrildiyini bildirir:*gəlmək – elə çatmaqdır;donmaq,qurumaq – elə yerində qalmaqdır* və s.

Ədəbiyyat

1.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya.Bakı,2014

2.M.Hüseynzadə.Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya).III hissə.Bakı,2007

3.Y.Seyidov.Seçilmiş əsərləri.IX cild.Bakı,2010